

вації говором Трояновки русских диалектних явлений, свойственных и соседним белорусским говорам, и даже некоторой интенсификации этих явлений, захвативших новые лексические единицы во время пребывания этого псковского говора на белорусской земле.

- ¹ См.: Аванесов Р. И. Очерки русской диалектологии.— М., 1949, с. 136—137.
- ² См.: Образование севернорусского наречия и среднерусских говоров.— М., 1970, с. 396.
- ³ См.: Русская диалектология / Под ред. Р. И. Аванесова и В. Г. Орловой.— М., 1965, с. 72.
- ⁴ Пенъковский А. Б. О некоторых закономерностях звуковых замен при взаимодействии диалектов (в связи с вытеснением севернорусского (z) (y) в южнорусском окружении).— В сб.: Очерки по фонетике севернорусских говоров.— М., 1967, с. 203.
- ⁵ Там же, с. 203.
- ⁶ См.: Русская диалектология / Под ред. Р. И. Аванесова и В. Г. Орловой, с. 72.
- ⁷ См.: Образование севернорусского наречия и среднерусских говоров, с. 396.
- ⁸ См.: Нарысы па беларускай дыялекталогіі.— Мінск, 1973, с. 134.
- ⁹ См.: Русская диалектология / Под ред. П. С. Кузнецова.— М., 1973, с. 91—92.
- ¹⁰ Произношение (p') в белорусских говорах наблюдается в северо-восточной части Витебской, восточной части Могилевской, южной части Гомельской и юго-западной части Брестской областей (см.: Нарысы па беларускай дыялекталогіі, с. 127).
- ¹¹ Горшкова К. В. Очерки исторической диалектологии северной Руси.— М., 1968, с. 169.
- ¹² Кандаурова Т. Н. К истории древнепсковского диалекта XIV в. (О языке псковского Пролога 1383 г.).— В сб.: Труды Института языкознания АН СССР, 1957, т. 8, с. 265.
- ¹³ См.: Нарысы па беларускай дыялекталогіі, с. 133.

І. Я. ЛЕПЕШАЎ

СІНАНІМІЧНЫЯ ФРАЗЕАЛАГІЗМЫ І ІХ СТЫЛІСТЫЧНАЯ ДЫФЕРЭНЦЫЯЦЫЯ

Перш чым гаварыць пра спецыфіку стылістычнай дыферэнцыяцыі сінанімічных фразеалагізмаў, неабходна коратка спыніцца на звязаным з гэтым пытанні аб размежаванні фразеалагічнай сінаніміі і варыянтнасці, хоць, як не раз адзначалася ў літаратуры, межы паміж імі досыць хістка і рухомыя. Фразеалагізмы-сінонімы маюць тоеснае або гранічна блізкае значэнне, часцей за ўсё аднолькавую ці падобную сінтаксічную спалучальнасць, суадносяцца з адной і той жа часцінай мовы, але «ад-рознваюцца адзін ад другога або адценнямі значэння, або стылістычнай афарбоўкай, або тым і другім адначасова»¹. Напрыклад, фразеалагізмы *выходзіць у людзі* і *выбівацца ў людзі* маюць адрозненні сэнсавага і стылістычнага характару. Першы абазначае 'дабівацца высокага становішча ў жыцці, у грамадстве', а ў сэнсавай структуры другога фразеалагізма ёсць яшчэ семы 'з вялікімі цяжкасцямі', 'пасля доўгіх намаганняў'. Фразеалагізму *выбівацца ў людзі* звычайна ўласціва афарбоўка непашаны, ім выказваюцца адмоўныя адносіны да каго-небудзь, а фразеалагізмам *выходзіць у людзі* становяцца характарызуюць асобу, што відаць хоць бы з такіх прыкладаў: *Глядзі ты — і гэты хлюст выбіўся ў людзі* (М. Лобан. На парозе будучыні); *Нарадавацца не магла з Васіля: дабіўся свайго, дабіўся, чаго хацеў, — у людзі, лічы, выйшаў; сам выйшаў і сям'ю ўсю выцяг!* (І. Мележ. Подых навалыніцы).

Што да варыянтаў, то гэта агульнамоўныя разнавіднасці фразеалагізма, якія адрозніваюцца пэўнай структурнай зменнасцю плана выражэння пры змяненнасці плана зместу: *выводзіць на чыстую ваду — выводзіць на свежую ваду, піць кроў — смактаць кроў, чорт ведае — чорт знае*. Як відаць з прыведзеных азначэнняў, паміж сінанімамі і варыянтамі ёсць шмат агульнага, а таму іх даволі часта змешваюць. Так, у «Тлумачальным слоўніку беларускай мовы» (т. 1) пададзены як варыянты аднаго фразеалагізма *браць за горла* і *браць за жарбы, бокам вылезці і вомагам вылезці, бог (чорт, пярун, ліха, халера) ведае* і інш. Думаецца, што гэта не варыянты. Ёсць некалькі моўных паказчыкаў

варыянтнасці і сінаніміі, якія дазваляюць адрозніць адну з'яву ад другой.

1. Крытэрыем адрознення фразеалагізмаў-варыянтаў ад фразеалагічных сінонімаў з'яўляецца непарушнасць унутранай формы фразеалагізма з пераменным складам кампанентаў. Напрыклад, у дзвюх разнавіднасцях фразеалагізма *папасці пальцам у неба і трапіць пальцам у неба* нязменна захоўваецца першапачатковы, этымалагічны вобраз, таму гэта варыянты аднаго фразеалагізма. Зусім іншае назіраем пры супастаўленні выразаў *браць за горла і браць за жабры*. Хоць яны маюць аднолькавае значэнне 'прымушаць паступіць так, як хочацца каму-небудзь', але кожнаму з іх уласціва свая непаўторная ўнутраная форма. Фразеалагізм *бокам выйсці (вылезці)* агульны для ўсходнеславянскіх моў, са сваёй вобразнай асновай, а фразеалагізм *вомегам вылезці* — уласна беларускі, унутраная форма якога мае непасрэдную сувязь з *вомегам* — другой назвай балігалову².

2. Экспрэсіўна-ацэначная афарбоўка варыянтаў аднаго фразеалагізма заўсёды аднолькавая. З тоесным адценнем неадабрэння функцыяніруюць, напрыклад, варыянты *дурыць галаву, тлуміць галаву, марочыць галаву*. Вельмі часта і сінанімічныя фразеалагізмы маюць аднатыпную стылістычную афарбоўку, але сустракаюцца і неаднародныя ў гэтых адносінах сінонімы. Пры параўнанні, напрыклад, фразеалагізмаў-сінонімаў *лезці на ражон і перці на ражон* відаць, што паміж імі няма экспрэсіўна-ацэначнай тоеснасці, што фразеалагізм *перці на ражон* надзелены большым канататыўным патэнцыялам, больш зніжанай афарбоўкай, чым фразеалагізм *лезці на ражон*. Большая доля адмоўнай ацэнкі ў фразеалагізме *перці на ражон* ствараецца, відаць, за кошт прастамоўнага на ўзроўні слова кампанента *перці*, які захоўвае сваю стылеўтаральную функцыю. Дарэчы, фразеалагізм *перці на ражон* і генетычна значна ранейшы, чым *лезці на ражон*: гэта запазычанне з царкоўнаславянскай мовы.

3. Варыянты аднаго і таго ж фразеалагізма заўсёды аднатыпныя па функцыянальнай замацаванасці за пэўным стылем. Напрыклад, варыянты *гнуць спіну і гнуць горб, з галавы да ног і з галавы да пят* — размоўныя, *кукіш з маслам і дуля з маслам* — прастамоўныя, *закрываць вочы і заплюшчваюць вочы* — функцыянальна не замацаваныя. Фразеалагічныя сінонімы могуць быць функцыянальна аднатыпнымі і неаднатыпнымі. Так, фразеалагізмы аднаго сінанімічнага рада *адзін на адзін, з вока на вока, сам-насам* аднатыпныя, функцыянальна не замацаваныя, а ў сінанімічным радзе *ўсё роўна, усё адно, адзін чорт, адна траса* першы фразеалагізм функцыянальна не замацаваны, другі — размоўны, а трэці і чацвёрты — прастамоўныя. Раней названы фразеалагізм *лезці на ражон* — размоўны, а *перці на ражон* — прастамоўны.

Фразеалагізмы-сінонімы *бог нясе* (каго) і *чорт нясе* (каго) непадобныя па многіх паказчыках. Яны перадаюць неаднолькавую, процілеглую рэакцыю на нечаканы прыход каго-небудзь і адрозніваюцца сваёй экспрэсіўна-ацэначнай і функцыянальна-стылявой афарбоўкай. Сэнсавая структура фразеалагізма *бог нясе* ўскладнена афарбоўкай здзіўлення, недаўмення, спачування, станоўчых адносін да нечаканага гасця, у той час як кампанентам фразеалагізма *чорт нясе* з'яўляецца афарбоўка незадавальнення, прыкрасці, злосці, адмоўных адносін да каго-небудзь. Першы фразеалагізм размоўны, а другі — прастамоўны. Яны стылістычна несумяшчальныя і не дапускаюць узаемазамяняльнасці. Так, у дзвюх неаднолькавых сітуацыях, апісаных у раманах М. Лынькова «Векапомныя дні», толькі і можна ў адной ужыць фразеалагізм *бог нясе*, а ў другой — *чорт нясе*. Сымон, фармальна гітлераўскі стараста, а фактычна партызанскі сувязны, сустраўшы паліцэйскіх-карнікаў, якія ехалі «некуды па сур'ёзнай справе» і па дарозе завярнулі да яго, каб «душу абagrэць з марозу», пытаецца: «Куды гэта вас *бог нясе*?» А праз некалькі радкоў жонка Сымона гаворыць пра гэтых жа няпрошаных гасцей, але ўжо не ў вочы, а за вочы: «Пачакай хіба, яны хутка [нап'юч-

ца]. Даведаешся, можа, куды іх *чорт нясе*». Параўн. супастаўленне двух фразеалагізмаў, аб'яднаных у зеўгматычную канструкцыю і таксама несумяшчальных: *Махахей кляновым лістом пералацеў цераз жэрдкі, схавіў гармонік і, угінаючыся, пабег да хаты: апярэдзіць таго, хто ідзе, схавачь гармонік, а потым сустрэць, каго бог ці чорт нашле* (В. К а з ь к о. Неруш).

4. Варыянты аднаго фразеалагізма не адрозніваюцца паміж сабой якімі-небудзь сэнсавымі ці стылістычнымі адценнямі, таму ад фразеалагізмаў, «ахопленых з'явай варыянтнасці, патрабуецца поўная ўзаемазамяняльнасць у любых кантэкстах»³. Фразеалагізмы-сінонімы таксама могуць замяняць адзін аднаго, але толькі пры ўмове, калі яны стылістычна сумяшчальныя. Возьмем такія сінанімічны рад: *хто ведае* (разм.), *бог ведае* (разм.), *алах ведае* (разм., найчасцей жарт.), *чорт ведае* (праст.), *ліха ведае* (праст.), *пярун ведае* (праст.), *хвароба ведае* (праст.). Першыя тры фразеалагізмы хоць і функцыянальна аднатыпныя, але адрозніваюцца экспрэсіўна-эмацыянальнымі адценнямі і далёка не заўсёды ўзаемазамяняльныя. Напрыклад, у наступным кантэксте нельга замяніць фразеалагізм *хто ведае* ніводным з сінанімічнага рада: *Але хто ведае, ці не залежыць шчаслівы іх лёс ад таго, як памрэ на гэтай дарозе дваціцідвухгадовы камандзір узвода лейтэнант Іванойскі?* (В. Б ы к а ў. Дажыць да світання).

5. Калі мнагазначны фразеалагізм мае пераменны склад кампанентаў ва ўсіх сваіх значэннях, то перад намі з'ява варыянтнасці. Калі ж у адных значэннях фразеалагізм здольны вар'іравацца, а ў другіх замена аднаго кампанента другім не адбываецца, то мы маем справу не з варыянтнасцю, а з сінаніміяй. Прыкладам варыянтнасці можа быць фразеалагізм *гнуць спіну* (*горб*), у якім назоўніковы кампанент свабодна замяняецца ў абодвух значэннях ('мардаваць сябе працай', 'працаваць на каго-небудзь'): *не пойдзе спіну гнуць* (Я. К о л а с), *усё жыццё гнуць горб* (У. Д а м а ш э в і ч); *гнулі спіны на фабрыкантаў* (С. Г р а х о ў с к і), *гнулі горб на кулакоў* (К. К р а п і в а). Прыкладам сінаніміі з'яўляюцца фразеалагізмы *разявіць рот і раскрыць рот*: першы мае 6 значэнняў ('сказаць што-небудзь, паведаміць', 'не згадзіцца, рэзка запрэчыць', 'крайне здзівіцца', 'быць крайне няўважлівым', 'заязваўшыся, перастаць рабіць што-небудзь', 'выявіць прагнасць, хцівае жаданне'), а другі толькі два, ідэнтычныя з першымі двума значэннямі фразеалагізма *разявіць рот*. У гэтых двух значэннях фразеалагізмы звязаны паміж сабой сінанімічнымі адносінамі.

Такім чынам, размежаванне варыянтаў і сінонімаў, звязанае ў першую чаргу з праблемай тоеснасці і рознасці фразеалагізмаў, набывае істотнае значэнне і для фразеалагічнай стылістыкі, асабліва калі гаворка вядзецца пра стылістычную дыферэнцыяцыю сінанімічных фразеалагізмаў. Пераважнай большасці фразеалагізмаў-сінонімаў уласціва стылістычнае адзінства, маналітнасць, і гэтым яны адрозніваюцца ад лексічных сінонімаў, якія найчасцей характарызуюцца стылістычным расслаеннем. У сінанімічны рад слоў звычайна ўваходзяць адзінкі, неаднолькавыя з экспрэсіўна-ацэначнага боку і па функцыянальна-стылявой прыналежнасці; узначальвае такія сінанімічны рад слова (дамінанта) з нулявой афарбоўкай: *адлегласць* (нейтр.) — *дыстанцыя* (кніжн.); *недахоп* (нейтр.) — *дэфект* (кніжн.); *твар* (нейтр.) — *морда* (праст.); *ашукаць* (нейтр.) — *абдурыць* (разм.) — *абалваніць* (праст.); *галава* (нейтр.) — *мазгаўня* (праст.).

Дамінантай сінанімічнага рада фразеалагізмаў, відаць, толькі ў адным выпадку выступае стылістычна нейтральны выраз — *усё роўна*, бо «стылістычныя нулі» ў фразеалогіі вельмі рэдкія. Першым у радзе фразеалагічных сінонімаў становіцца найбольш ужывальны фразеалагізм. Так, з фразеалагізмаў-сінонімаў *ад (усёй) душы, ад шчырага сэрца, ад (усяго) сэрца, ад чыстага сэрца, з адкрытай душой* часцей за ўсё выкарыстоўваецца першы фразеалагізм. Усе яны аб'яднаны значэннем 'з усёй шчырасцю, сардэчнасцю, адкрытасцю', надзелены ўзмацняльным

адценнем, маюць аднолькавую экспрэсіўна-ацэначную афарбоўку і функцыянальную незамацаванасць за пэўным стылем. Гранічна блізкія ў сэнсавых адносінах, а таксама стылістычна аднародныя і такія функцыянальна не замацаваныя фразеалагізмы, як, напрыклад, *падаваць голас, даваць знаць; праўдамі і няпраўдамі, любой цаной*. Аднолькавую афарбоўку неадабрэння і ўжывальнасць у гутарковым стылі маюць сінанімічныя фразеалагізмы *біць лынды, біць бібікі, біць байдды*, а таксама (у адным са сваіх значэнняў) *сабакам сена касіць*. Яшчэ стылістычна аднатыпныя сінанімічныя рады размоўных фразеалагізмаў: *кляваць носам, акунёў вудзіць, табакі важыць; асіна плача, вярочка плача; хоць гаць гаці, хоць адбаўляй, і г. д.* Стылістычнае адзінства ўласціва, напрыклад, такім кніжным фразеалагізмам: *альфа і амега, краевугольны камень; да апошняй кроплі крыві, да апошняга дыхання, не на жыццё, а на смерць; косць ад косці, плоць ад плоці, кроў ад крыві; пажынаць лаўры, пажынаць плады*. Аднародныя ў стылістычных адносінах і шмат якія прастамоўныя фразеалагізмы-сінонімы: *бокам выйсці (вылезці), вомегам вылезці; галава і два вухі, галава садовая, медны лоб; ёлкі зялёныя, ёлкі-палкі, чорт вазьмі*.

Зразумела, не заўсёды фразеалагізмы, аб'яднаныя ў адзін сінанімічны рад, характарызуюцца стылістычнай аднароднасцю. Напрыклад, фразеалагізм *рана ці позна функцыянальна не замацаваны, а яго сінонім не цяпер, дык у чацвер* — размоўны; *як ніць даць і як двойчы два* (у адным са значэнняў) — размоўныя, а *як бог свят* (у адным са значэнняў) — прастамоўны. Фразеалагізмы, аб'яднаныя значеннем 'вельмі блізка, не так далёка, на нязначнай адлегласці ад каго-, чаго-небудзь' таксама неаднолькавыя па стылявой прыналежнасці: *перад вачамі, не за гарамі, у двух кроках, пад рукой* — не замацаваныя за пэўным стылем, *пад бокам, рукой падаць* — размоўныя, *пад носам* — прастамоўны. Яшчэ большае рассяленне знаходзім у сінанімічным радзе, аб'яднаным семай 'памерці', якая ў кожным фразеалагізме ўскладняецца рознымі сэнсавымі і стылістычнымі адценнямі, звязанымі з неаднолькавымі ўнутранымі формамі выказаў: *заснуць вечным сном* — кніжны, *злажыць галаву, знайсці магілу* — функцыянальна не замацаваныя, *аддаць богу душу, загавець душою, да Абрама на піва трапіць, адправіцца на той свет, злажыць косці, галавой налажыць* — размоўныя, *даць дуба, выпрастаць ногі, аддаць канцы* — прастамоўныя.

На заканчэнне трэба адзначыць, што аб'ектыўныя, падмацаваныя адпаведнымі колькаснымі паказчыкамі сцвярджэнні і вывады аб перавазе стылістычнай аднароднасці сярод сінанімічных фразеалагізмаў могуць быць зроблены толькі пры наяўнасці хоць бы адносна поўнага фразеалагічнага слоўніка, а таксама слоўніка фразеалагічных сінонімаў. Думаецца, аднак, што і стылістычны аналіз шматлікіх прыведзеных і не прыведзеных тут фразеалагізмаў таксама важкі аргумент.

¹ Жуков В. П. Семантика фразеологических оборотов.— М., 1978, с. 116.

² Гл.: Лепешаў І. Я. Этымалагічны слоўнік фразеалагізмаў.— Мінск, 1981, с. 31—32.

³ Жуков В. П. Указ. работа, с. 103.

І. Л. БУРАК

КАНКРЭТЫЗАЦЫЯ ЗЛУЧНІКА І У СУЧАСНАЙ БЕЛАРУСКАЙ МОВЕ

Вялікую ролю ў структурнай арганізацыі звязнага тэксту адыгрываюць фармальныя сродкі сувязі, сярод якіх найбольш актыўнымі з'яўляюцца злучнікі і іх функцыянальныя аналагі. Злучнікі — гэта адзін са сродкаў выражэння абагульненых сэнсавых-сінтаксічных адносін паміж рознымі выказваннямі і іх часткамі. Узятая асобна, злучнікі не маюць